

कर्मद्रियाणां व्यापारमुत्तज्यकेवलं बुद्धीं द्रियाण्येवाहमिति चिंतनं बुद्धीं द्रियविवेक्यार्थः एवमुत्तरत्र विशेषाः स्थूलभूतानि देहानि भूतानि तत्र पादादिजानुपर्यंतं पृथिवीस्थानं जाल्वादिपायुपर्यंतं मण्यस्थानं मित्यादिना प्राग्व्युत्पादितरीत्या उत्तरोत्तरस्य भूतस्य पूर्वपूर्वस्मिन्म्यविलापनेन तत्तन्मात्रात्मनाऽवस्थानेन पंचभूतविद्याः पृथक्फला अनुसंधेयाः ॥ ४ ॥ विशेषाणां च मनसि प्रविलापनेन मनोमात्रेणावस्थानं मनोविद्या मनोपि विषयविकल्पाभिमुखं वासनमात्रेषु शब्दादिषु प्रविलाप्य तन्मात्रेणावस्थानं सूक्ष्मभूतविद्या एवमुत्तरत्र ज्ञेयं अत्र विशेषमनसोः सूक्ष्मभूतां हंकारयोरंतराभावं विवक्षित्वा वायुपुराणे एतासां विद्यानां फलान्युक्तानि दशमन्वतराणीह तिष्ठतीं द्रियचिंतकाः भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः बौद्धादश सहस्राणि तिष्ठति विगतज्वराः पूर्णशतसहस्रं तु तिष्ठत्यव्यक्तचिंतकाः पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्यां विद्यतइति ॥ ५ ॥ बुद्धिर्महत्तत्त्वं ॥ ६ ॥ तत्त्वानां महदादीनां ॥ ७ ॥ सर्वस्य ज्ञानस्य ज्ञेयं सर्वमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तज्ञानादेव सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः वेदांतेष्वपि सर्वज्ञं कार्यकरणज्ञानस्य मुख्यं फलं शुद्धज्ञानस्य तु नांत

कर्मद्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीं द्रियं स्मृतं ॥ बुद्धीं द्रियाणां च तथा विशेषा इति नः श्रुतं ॥ ४ ॥ विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः ॥ मनसः पंचभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ॥ ५ ॥ अहंकारस्तु भूतानां पंचानां नात्र संशयः ॥ अहंकारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ॥ ६ ॥ विद्या प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरी ॥ विद्या ज्ञेयानरश्रेष्ठविधिश्च परमः स्मृतः ॥ ७ ॥ अव्यक्तस्य परं ब्राह्मविद्यावैपंचविंशकं ॥ सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ॥ ८ ॥ ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयं वैपंचविंशकः ॥ तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पंचविंशकः ॥ ९ ॥ विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्तानि विशेषतः ॥ अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ॥ १० ॥ उभावैवाक्षरावुक्तावुभावेतावनक्षरौ ॥ कारणं तु प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं तु ज्ञानतः ॥ ११ ॥ अनादिनिधनावेतावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानचिंतकैः ॥ १२ ॥

रीयकमिति भावः ॥ ८ ॥ ज्ञानं धीदत्तिः ज्ञेयस्तदभिव्यंग्यो बोधः यो विज्ञाता प्रमाता स एव पंचविंशको बोध इत्यर्थः ॥ ९ ॥ विद्या सा हिताऽविद्या अर्थतत्त्वेन याथार्थ्येन क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावी शते देव एकः द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च उत्तमः पुरुषस्त्वन्यदिति श्रुतिस्त्वयुक्तं पुंनै विध्यमुपेत्य क्षराक्षरयोस्तावद्विभागमाहाक्षरं चेति अमृतो जीवः अक्षरं इति श्रुतिपदयोरर्थः संधिश्छांदसः ॥ १० ॥ उभौ प्रकृतिजीवौ अक्षरौ अनादिताः पुरुषोत्तमाख्यातहरादनन्यत्वाच्च त्रयस्यापि ब्रह्ममात्रत्वाच्च तथा च श्रुतिः भोक्ता भोग्यं प्रेतिरंतरं च मत्वा सर्वप्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति उभौ अनक्षरौ अक्षरभिन्नौ क्षरावित्यर्थः विज्ञानघन एवैते भ्यो भूते भ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति भूतशब्दितस्य क्षरस्य तदनुसारिणो विज्ञानघनस्य च न शश्रुतेः भूतानि नष्टानि अनुविज्ञानघनोपिनश्यतीति श्रुत्यर्थः उभयोरप्यक्षरत्वे हेतुमाह सार्धं त्रिभिः कारणं त्विति ॥ ११ ॥ अनादित्वादननिधनौ अनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् ईश्वरौ मिश्रौ संतौ अखंडं दंडायमानस्य प्रपंचस्योपादानभूतौ कथमनित्यौ स्यातां न कथंचिदित्यर्थः ज्ञानचिंतकैः ब्रह्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥